

مقایسه‌ی فعل مرکب از دیدگاه دستور زبان سنتی و جدید در گلستان سعدی

شمیلا ملکی^۱

دکتر نعمت الله علی پور^۲

تاریخ دریافت: ۹۳/۸/۲۰

تاریخ پذیرش: ۹۴/۶/۲

چکیده

مقاله‌ی حاضر با موضوع «مقایسه‌ی فعل مرکب از دیدگاه دستور زبان سنتی و جدید» و با هدف کلی «تعیین تفاوت‌ها و شباهت‌های فعل مرکب» با توجه به نظر نویسندگان دستور زبان‌های سنتی و جدید تدوین شده است. در این تحقیق افعال متن گلستان سعدی با استفاده از هفت دستور زبان فارسی: خیام پور، خانلری، فرشیدورد، ارژنگ، انوری - گیوی، وحیدیان کامیار، عمرانی - سبطی به روش توصیفی مورد بررسی قرار گرفت و این نتیجه حاصل شد که شباهت‌ها و اختلاف نظرهای اساسی در تشخیص فعل مرکب بین دستور نویسان قدیم و جدید دیده می‌شود. بنابراین می‌توان گفت: که بسیاری از فعل‌های گلستان سعدی که از دیدگاه دستور نویسان سنتی، مرکب توصیف می‌شدند، امروزه با در نظر گرفتن ملاک‌های جدید، ساده در نظر گرفته می‌شوند. برای تبیین این شباهت‌ها و اختلاف نظرها نمونه‌ها و شواهد مناسب در این مقاله درج گردید.

واژه‌های کلیدی: دستور زبان، ساختمان فعل، فعل مرکب، گلستان سعدی

۱- دبیر و کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرج، ایران Magid_malaki66@yahoo.com

۲- عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان، ایران

مقدمه

با توجه به ساخت گرایبی و تغییرات دستور زبان جدید نسبت به دستور زبان سنتی در بعضی از مقوله‌ها، یکی از مباحث چشمگیر، بحث فعل مرکب است که باعث اختلاف نظر بین دبیران و استادان ادبیات شده است. حتی مؤلفین کتاب‌های دستور زبان هم در این مورد اختلاف نظر دارند. از این رو مناسب دیده شد که مبحث فعل مرکب در دستور سنتی و جدید مقایسه شود. به همین منظور، نگارنده یکی از آثار ارزشمند ادبی - گلستان سعدی - را انتخاب کرده، به بررسی فعل‌های مرکب در این کتاب می‌پردازد تا تفاوت‌ها و تشابه‌های این گونه فعل در دستور سنتی و جدید تعیین گردد و این تحقیق بر آگاهی دانش‌آموزان و دانشجویان رشته‌ی ادبیات فارسی در تشخیص فعل مرکب خواهد افزود. گر چه برای دست‌یابی به ملاک‌های دقیق و کامل هنوز هم راه طولانی در پیش داریم، امید است که با نوشته شدن مقالات و نقد و بررسی‌های مکرر این موضوع به نتیجه‌ی کامل برسد.

در نگارش این مقاله نظر نویسندگان دستور زبان به شرح زیر مورد توجه بوده است:

- ۱- دستور زبان خیام پور ۲- خانلری ۳- انوری - گیوی (جزء دستور زبان‌های سنتی هستند) ۴- ارژنگ ۵- فرشیدورد (جزء دستور زبان‌های امروز یا بینابین) ۶- وحیدیان کامیار ۷- عمرانی (دستور زبان‌های جدید هستند)

علائم اختصاری که در بخش فعل‌های مرکب آمده، بیان‌کننده‌ی مفاهیم زیر است.
 ب (باب) ح (حکایت) ص (صفحه) س (سطر) د.س (دیدگاه دستور زبان‌های سنتی)
 د.ج (دیدگاه دستور زبان‌های جدید)

دستور زبان سنتی:

«نخستین دستور زبان یونانی در حدود سال ۱۵۰ پیش از میلاد به وسیله‌ی

فعل می گوید: «فعل بخش اصلی گزاره است و نشانه‌ی آن داشتن شناسه است.»
(وحیدیان کامیار، ۱۳۸۶: ۶ - ۵)

وحیدیان کامیار، غلامرضا عمرانی، هامون سبطنی و خسرو فرشیدورد از دستورنویسان مهم جدید هستند که اصول کار آن‌ها بر پایه‌ی زبانشناسی جدید یا ساخت گرا است و در این مقاله، گفتارشان مورد بررسی قرار گرفته است.

ساختمان فعل از دیدگاه دستور زبان سنتی

«ساختمان فعل به ساده، پیشوندی و مرکب تقسیم می‌شود.» (خانلری، ۱۳۷۷: ۱۷۶)
«فعل را در زبان فارسی، از جهت ساختمان، به شش گروه می‌توان تقسیم کرد:
فعل‌های ساده، پیشوندی، مرکب، فعل‌های پیشوندی مرکب، عبارتهای فعلی،
فعل‌های ناگذر یک شخصه.»

(انوری، ۱۳۸۶: ۲۳)

در دستور زبان دکتر خیام پور مقوله‌ی ساختمان فعل به طور جداگانه نیامده، ایشان از این مقوله، تنها مبحث فعل مرکب را مطرح کرده‌اند.

ساختمان فعل از دیدگاه دستور زبان جدید

«فعل از نظر اجزاء تشکیل دهنده سه نوع است: ساده، پیشوندی، مرکب.»

(وحیدیان کامیار، ۱۳۸۶: ۵۶)

«فعل را از نظر ساختمان می‌توان به چهار گروه تقسیم کرد: ساده، پیشوندی، مرکب

و گروهی» (ارژنگ، ۱۳۷۴: ۱۰۲)

«فعل از لحاظ ساختمان برد و قسم است: بسیط (ساده) و غیر بسیط (غیر ساده)»

(فرشیدورد، ۱۳۸۴: ۴۱۳)

با توجه به تعاریف ارائه شده به این نتیجه می‌توان رسید که، فعل از جهت ساختمان به طور عمده به سه گروه تقسیم می‌شود: فعل ساده، پیشوندی، مرکب اختلاف موجود بیش‌تر مربوط به نوع تقسیم‌بندی است؛ یعنی گروهی به صورت کلی و گروه دیگر با ریز بینی به این حیطه از فعل نگریسته‌اند. در صورتی که فعل‌های پیشوندی، مرکب، عبارت‌های فعلی یا گروهی از دیدگاه دستور زبان جدید، همان کنایه‌ها هستند که زیر مجموعه‌ی فعل‌های مرکب محسوب می‌شوند.

فعل مرکب از دیدگاه دستور زبان سنتی

«فعل‌های مرکب، فعل‌هایی هستند که از یک کلمه که آن را فعل یار می‌نامند با یک فعل ساده که هم‌کرد نامیده می‌شود، ساخته می‌شوند و در مجموع معنی واحدی را می‌رسانند. مانند: (آرایش کردن) جزء غیر صرفی (آرایش) در حکم جزء صرفی است و از این رو نقش نحوی در جمله ندارد.»

(انوری، ۱۳۸۶: ۲۵)

«فعل مرکب: فعلی است متشکل از فعل بسیط با یک پیشوند یا از اسم با فعلی در حکم پسوند و به عبارت دیگر فعلی است متشکل از دو لفظ دارای یک مفهوم. مانند: در رفت، برخاست»

(خیام پور، ۱۳۸۹: ۶۹)

«دسته‌ای از فعل‌های فارسی از ترکیب یک اسم یا صفت با یک فعل پدید آمده‌اند؛ اما از مجموع آن کلمات تنها یک معنی بر می‌آید که به آنها فعل‌های مرکب می‌گویند. مانند: شتاب کردن = شتافتن» (خانلری، ۱۳۷۷: ۱۷۷)

اغلب دستورنویسان سنتی از قبیل: دکتر خیام پور، دکتر خانلری و دکتر انوری بر ترکیب فعل ساده با یک کلمه تأکید کرده‌اند در صورتی که ممکن است جزء قبل از

فعل بیش از یک کلمه باشد؛ یعنی، عبارت کنایی باشد و مفهوم واحدی را برساند. در مورد توضیح آخر ایشان باید بگوییم که منطقی است زیرا فعل در صورتی مرکب است که با جزء همراه خود یک معنی یگانه‌ای را برساند.

دکتر خیام پور پیشوند قبل از فعل را جزء فعل گرفته و مرکب محسوب می‌کنند در حالی که فعل مرکب طبق نظر دستور نویسان دیگر، مرکب از دو جزء معنادار است که جزء اول اسم یا صفت بوده و جزء دوم فعل است که با هم معنی واحد و جدیدی را می‌رسانند.

با توجه به تعریفی که دکتر خیام پور از فعل مرکب ارائه داده‌اند، ایشان تمام فعل‌های پیشوندی را مرکب به شمار آورده‌اند. وند: یک جزء بی معنا است. نمی‌توان آن را جزئی از فعل مرکب در نظر گرفت. دلیل مرکب گرفتن این گونه فعل از نظر ایشان، این است که از دو لفظ دارای یک مفهوم ترکیب یافته است، پس با توجه به هماهنگی نظر دستور نویسان دیگر بهتر است این گونه فعل، پیشوندی به حساب آورده شود.

با توجه به مطالب ذکر شده و نظر دستور نویسان به این نتیجه می‌رسیم که فعل مرکب، فعلی است که از ترکیب یک اسم یا صفت یا قید با یک فعل ساخته شود و در مجموع یک معنی واحدی را برساند؛ مانند: دیروز حادثه‌ی مهمی روی داد. (اتفاق افتاد) = فعل مرکب یا او در بحث کردن کوتاه آمد. آنها خیلی دیر کردند.

نکاتی برای تشخیص فعل مرکب از ساده در دستور زبان سنتی

«اگر جزء غیر صرفی، نقش مشخصی داشته باشد و از مجموع جزء غیر صرفی و صرفی یعنی فعل ساده، دو معنی حاصل شود. مجموع آن دو را نمی‌توان فعل مرکب نامید؛ مانند: «خانه ساختم» که خانه مفعول «ساختم» است و مجموع آن دو فعل مرکب

		د.س - مرکب
		د.س - ساده
		د.ج - ساده
	}	
جزء فعلی «کرد» چون معادل «گردانید» است. از افعال اسنادی (گذرا به مفعول و		
مسند) به حساب می‌آید. جزء غیر فعلی قابل گسترش نیز هست. (خزینهی سلطان		
را آبادان‌تر گرداند یا با تبدیل به جمله‌ی سه جزئی مانند: خزینهی سلطان آبادان		
است.) آبادان = مسند		
	}	

آگهی دادن/ آگهی دادند

ملک را هم در آن شب آگهی دادند که در ملک تو چنین منکری حادث شده است.
(ب پنجم ح ۱۹ ص ۱۴۶ س ۲۳)

د.س - مرکب

د.ج - ساده

چون جمله دوم تأویل به مصدر می‌شود در نقش مضاف الیه (به ملک آگهی روی دادن کار زشت را دادند.) آگهی = مفعول در این جمله از حرف ربط تأویلی «که» استفاده شده است که نخست بار، دکتر خیام پور آن را مطرح می‌کند.

«این حرف اغلب علاوه بر ربط، عمل دیگری نیز دارد و آن این است که جمله‌ی بعد خود را به مفرد تبدیل نموده و آن را برای قسمتی از جمله‌ی دیگر متعلق قرار می‌دهد؛ از قبیل: فاعل، مفعول، مضاف الیه و غیر آنها. از این رو آن را «حرف ربط تأویلی» می‌نامیم.» (خیام پور، ۱۳۸۹: ۱۱۳)

دلیل اختلاف نظر در معنای مادّی و غیرمادّی (اسم معنی بودن) جزء غیر فعلی (آگهی) است. از نظر دستور زبان سنتی فعل (داد) با یک اسم معنی ترکیب یافته و استقلال معنایی خود را به عنوان یک (عمل) در خارج از ذهن انسان ندارد بنابراین

ضمیر «ش» در نظرش، مفعول است. (او را تحسین کن)

د.س - مرکب
د.ج - مرکب

توسط کردن : میانجی گری کردن/توسط کردی

صلاح همگنان [را] به خیر توسط کردی. (ب اول ح ۳۳ ص ۸۲ س ۳)

د.س - مرکب
د.ج - ساده

جزء فعلی به معنای انجام دادن است. (وساطت را انجام می داد)

حاضر آوردن/حاضر آوردند

بفرمودش تا حاضر آوردند و ملامت کردن گرفت. (ب پنجم ح ۱۸ ص ۱۴۴ س ۸)

د.س - مرکب
د.ج - ساده

جزء غیر صرفی این فعل «حاضر» بر اساس روساخت جمله، از دیدگاه دستور زبان جدید قابل گسترش نیست و نمی توان گفت: حضری را آوردند اما گاهی به ساخت معنایی نیز باید توجه نمود زیرا جزء فعلی در این جمله به معنای «گردانید» به کار رفته است. بنابراین جزء غیر صرفی «حاضر» نقش مسندی دارد.

حاضر آوردند = حاضر گردانیدند (او را حاضر گردانیدند - او حاضر است)

حاضر = مسند

خشم گرفتن/خشم مگیر

جورش مکن و دلش میازار
بر بنده خشم مگیر بسیار

(ب هفتم ح ۱۶ ص ۱۶۰ س ۲۱)

- انوری = معنی واحد می دهد.
- د.س - مرکب } خانلری، ۱۳۸۲: ۲/۱۳۹ = همکرد خوردن به مفهوم تحمل و قبول
 باشد حاصل ترکیب مرکب است.
 خیام پور = متشکل از اسم با فعلی در حکم پسوند.
 د.ج - مرکب } (بر بنده بسیار خشم مگیر)
 قید

کلمه خشم را از جهت ساخت آوایی می توان با یک صفت گسترش داد (خشم بسیار مگیر) اما از نظر نحوی نمی توان آن را مفعول فرض کرد. ساخت معنایی و کاربردی نیز چنین حکم می کند که مفهوم «قید» که به صورت «صفت» بین اجزای فعل مرکب قرار گرفته به جایگاه اصلی اش برگردد به علاوه ساخت معنایی جمله نیز طوری است که عنصر فعلی نمی تواند به تنهایی بار معنایی فعل جمله را به دوش کشد. در نتیجه فعل جمله «مرکب» است.

خواب بردن/خوابش نمی برد

- به شب از تشویش لوریان خوابش نمی برد. (ب سوم ح ۲۸ ص ۱۲۴ س ۱۷)
- د.س - انوری: ۲۷ = فعل لازم یک شخصه.
- د.ج - فرشید ورد: ۴۱۴ = فعل مرکب این گونه فعل (لازم یک شخصه) از اسم یا صفت به جای موصوف و ضمیر متصل و فعل یاور (جزء صرفی) ساخته شده است.

دست زدن/دست زد

- [غلام] دست در خطام کشتی زد. (ب اول ح ۷ ص ۶۵ س ۲)
- د.س - مرکب
 د.ج - ساده

جزء غیر فعلی گسترش‌پذیر است و نقش مفعولی دارد. (دست‌هایش را)

رحمت کردن / رحمت کن

بر رعیت ضعیف رحمت کن. (ب اول ح ۱۰ ص ۶۶ س ۱۴)

د.س - مرکب د.ج - ساده

با استفاده از چند راه می‌توان آن را ساده در نظر گرفت : ۱- گسترش‌پذیری

۲- جانشین‌پذیری

رحمت کن = لطف کن (لطف بسیاری را به جا آور) ۳- معیار آوایی : تکرار جزء

غیر فعلی (رحمت کن رحمت)

سختی دیدن / سختی بیند

بی هنر لقمه چیند و سختی بیند. (ب هفتم ح ۲ ص ۱۵۴ س ۱۶)

د.س - مرکب

د.ج - ساده جزء غیر فعلی قابل گسترش و نقش مفعول دارد (سختی زیادی را می‌بیند)

انوری = معنی واحد می‌دهد.

خانلری، ۱۳۸۲: ۲/۱۴۷ = همکرد (دیدن) با اسم معنی ترکیب شده و مفهوم

تحمل دارد.

خیام پور = متشکل از اسم با فعلی در حکم پسوند

سقط گفتن: (دشنام دادن - سخن درشت گفتن) / سقط گفت

ملک را سقط گفت. (ب اول ح ۱ ص ۵۸ س ۱۳)

نشانه‌ی را ← حرف اضافی (به) است.

د.س - مرکب د.ج - ساده

سقط : سخن درشت، دشنام

جزء غیر فعلی قابل گسترش است و در نقش مفعول است. (سقطی را : سخن

درشتی را)

شکایت بردن

شکایت برد

طاقت جور زبان‌ها نیاورد و شکایت پیش پیر طریقت برد. (ب دوم ح ۲۲ ص ۹۶ س ۸)

د.س - مرکب د.ج - ساده

انوری = جزء غیر فعلی نقش نحوی ندارد

خانلری، ۱۳۸۲: ۲/۱۴۰ = همکرد (بردن) تنها با اسم معنی ترکیب می‌شود و معنی

اصلی (حمل) از آن مراد نیست. گاه معادل با (کردن) است. در این صورت فعل

مرکب خواهد بود (شکایت کرد)

خیام پور = ترکیبی از اسم با جزء فعلی در حکم پسوند

مبالغه نمودن/مبالغه می نمودند

بزرگی را در محفلی همی ستودند و در اوصاف جمیلش مبالغه می نمودند.

(ب دوم ح ۸ ص ۸۹ س ۱۵)

د.س - مرکب

هر گاه فعل «نمود» معادل با «کرد» به کار رود فعل مرکب می‌سازد. (مبالغه می کردند)

در این مورد نظر خانلری با انوری مشترک است. (خانلری، ۱۳۸۲: ۲/۱۳۴)

خیام پور = ترکیبی از اسم با فعل در حکم پسوند

د.ج - مرکب

در معانی اصلی (نشان دادن، نمایش دادن و ...) به کار نرفته و معادل با «کرد» است.

نفس زدن/نفسی می‌زنم

غم موجود و پریشانی معدوم ندارم نفسی می‌زنم آسوده و عمری می‌گذارم

(ب دوم ح ۱۵ ص ۹۲ س ۲۴)

د. س - مرکب د. ج - ساده

عمرانی، ۱۳۹۰: ۲/۱۷۸ = همکرد زدن گاهی معادل با کشیدن به کار می‌رود در این صورت جزء غیر فعلی مفعول است. نفس می‌زنم = نفسی را می‌کشم یا نفس عمیقی را می‌کشم

۲- فعل‌های مرکب سه جزئی (کنایی)

«فعل‌های پیشوندی هستند که با کلمه‌ای (اسم و صفت) ترکیب می‌شوند و معنی واحدی را بیان می‌کنند که اغلب مجازی است.» (خانلری، ۱۳۸۲: ۲/۱۶۰)

در این تعریف نظر انوری با خانلری مشترک است.

از نظر دکتر فرشیدورد، در ص: ۴۱۴ این گونه افعال از فعل یار (جزء غیر فعلی) و فعل یاور غیر بسیط (فعل پیشوندی) ساخته می‌شوند.

از دیدگاه دستور نویسان جدید (کامیار و عمرانی) کنایه هستند.

در ذیل این تعاریف اصطلاحات خاصی را که هر کدام از دستور نویسان برای ساختمان این گونه افعال به کار برده‌اند، به طور جداگانه آمده است.

د. س - مرکب بینابین (فرشیدورد)

د. ج - مرکب

پرده برداشتن/پرده بردار

پرده از روی لطف گو بردار کاشقیا را امید مغفرت است

(ب هشتم ص ۱۸۷ س ۱۳)

تن در دادن/ تن در ندهد

نشان خردمند کافی جز این نیست که به چنین کارها تن در ندهد.

(ب اول ح ۱۵ ص ۶۹ س ۱۰)

انوری = فعل پیشوندی مرکب
 خانلری، ۱۳۸۲: ۲/۱۶۰ = فعل مرکب سه جزئی
 خیام پور -----

۳- عبارات‌های فعلی (کنایی)

«عبارت فعلی به دسته‌ای از کلمات اطلاق می‌شود که از مجموع آنها معنی فعل واحدی حاصل می‌شود و غالباً معادل با مفهوم یک فعل ساده یا یک فعل مرکب است. عبارات‌های فعلی بیش از دو کلمه هستند که معمولاً یکی از کلمات حرف اضافه است.» (انوری، ۱۳۸۶: ص ۲۹)

این نوع از افعال در دستور زبان سنتی (انوری) عبارت فعلی نامیده می‌شوند. و در دستور زبان جدید (کامیار و عمرانی) کنایه‌هایی مرده (غیرزایا) نامیده می‌شوند و از جهت ساختمان زیرمجموعه‌ی فعل‌های مرکب به شمار می‌آیند.

عبارت‌های فعلی در کتاب گلستان سعدی شامل دو دسته می‌شوند: ۱- عبارت‌های فعلی که با حرف اضافه شروع می‌شوند. ۲- عبارت‌هایی که با جزء اسمی شروع می‌شوند.

۳-۱- عبارت‌های فعلی که با حرف اضافه شروع می‌شوند.

از پای درآمدن/ از پای درآید

نترسد آن که بر افتادگان نبخشاید که گر ز پای درآید، کسش نگیرد دست؟

(ب اول ح ۱۰ ص ۶۶ س ۱۷)

